

AZERBAJYCAN AĞIZLARI ÜZERİNE BİR DENEME

Dr. Erdal KARAMAN
Qafqaz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Bakü/Azerbaycan
erdalkaraman@yahoo.com

ÖZET

Azerbaycan ağızları; Batı, Doğu, Kuzey ve Güney olmak üzere dört grupta ele alınmaktadır. Azerbaycan'da birçok araştırmacı, farklı dönemlerde, ağızlar üzerine çeşitli araştırmalar yapmıştır. Özellikle Sovyetler Birliği döneminde sözü edilen çalışmaların yoğunluk kazandığı dikkat çekmektedir. Bu dönemde belli bir plan dâhilinde yürütülen ağız çalışmaları, ülkenin tamamına yayılmıştır. Bu çalışmada, Azerbaycan'da yapılan ilk ağız çalışmaları ele alındıktan sonra, Azerbaycan ağızlarının genel özellikleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan ağızları, ağız çalışmaları.

ABSTRACT

As being West, East, North, South Azerbaijan dialects fall into four groups. Many scientists did several researches on dialects at different period of time. Getting intensive the researches especially during the Post Soviet Union attracts more attention. The researches those were made at this period in one certain plan, spreaded all over the country. In these researches, after initial dialect works it was decided to stand on the general features of Azerbaijan dialects.

Key words: Azerbaijan, Azeri Turkish, Azerbaijan Dialects, Dialects Studies (Researches)

Batı Türkçesi'nin bir kolu olan Azerbaycan Türkçesi, birçok etnik unsurun bir arada bulunduğu coğrafyada en önemli dillerden birisi olarak temayüz etmiştir. Geniş bir sahada konuşulan Azerbaycan Türkçesi gelişimini uzun sürede tamamlamıştır.

Azerbaycan Türkçesi'nin özellikleri, XIII. ve XIV. yüzyıllarda doğmaya başlar. Sözü edilen dönemlerde Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi birlikte mütalâa edilmektedir. Dil özellikleri yönüyle Anadolu Türkçesinden farklı gibi gösterilen unsurlar aslında her iki Türkçe'de de aynıdır.¹ Türkçe'nin iki büyük kolu olan Çağatay ve Osmanlı Türkçeleri yanında Horasan'dan Anadolu'ya, Kafkaslardan Bağdat'a kadar çok geniş bir sahada, XIV. asırdan beri hâkim olan Azerbaycan Türkçesi, Osmanlı ve Çağatay Türkçeleri kadar güçlüdür.²

Bölgedeki en güçlü dillerden birisi olan Azerbaycan Türkçesi, Kafkaslarda konuşulan diğer dilleri etkilediği görülmektedir. Bu etkileşim sonucunda farklı

milletlerden birçok şair ve yazar, bu dilde eserler verir. Bu coğrafyada yaşayan milletlerin edebiyatının şekillenmesinde Azerbaycan Türkçesi önemli rol oynamıştır. Aynı zamanda, bölgedeki ticarî ve ekonomik faaliyetlerde de Azerbaycan Türkçesi milletlerarası anlaşma dili olarak kabul edilir. A.R. Şihaidov'a göre, Lezgi şairlerin Türkçe eserler vermeleri kendi milli edebiyatlarının gelişmesini engellemiştir. Bunun yanında Lezgi edebiyatının gelişmesinde Azerbaycan edebiyatının etkisi olduğu görülmektedir. Birçok Lezgi şair ve yazar duygu ve düşüncelerini Azerbaycan Türkçesiyle ifade etmiştir.³

Rutullar da Lezgiler gibi Azerbaycan Türkçesi'nden etkilenmişlerdir. Şairler kendi dilleri yanında Azerbaycan Türkçesinde de eserler vücuda getirir. Rutul şair, Şınar Hazarçı'nın (1890–1963), Arap, Rutul ve Lezgi dillerinde yazdığı eserler, halkın beğenisini kazanırken, Azerbaycan Türkçesi'nde kaleme aldığı eserler de, Dağıstan'da popüler olur, 1953 yılına kadar okullarda ders kitabı olarak okutulur.⁴ Aynı zamanda birçok Ermeni şair de Azerbaycan Türkçesinde eserler vermiştir.

Tarihte bu derece öneme haiz olan Azerbaycan Türkçesi, bugünkü Azerbaycan toprakları dışında birçok ülkede de konuşulmaktadır. Sovyetler Birliği döneminde Ermenistan'da, bugün Gürcistan, Dağıstan, İran, Türkiye ve Irak'ta konuşulan bir dildir.⁵

Türkiye'de özellikle Doğu Anadolu bölgesinde Azerbaycan ağızlarının özelliklerine rastlanmaktadır. A. Bican Ercilasun'un da belirttiği gibi, Kars ve civarındaki yerleşim yerlerinde Azerî nüfus çoğunluktadır. Kars Azerilerinin teşekkül bakımından birkaç gruptan oluştuğunu dile getiren Ercilasun, birinci tabaka olarak Sürmeli çukurunda eskiden beri oturan ahâliyi gösterir.

Bu bölgenin Türkmenlerle dolması Melikşah dönemine kadar uzanmaktadır. İlhanlılar döneminde Azerbaycanla birlikte bu coğrafyanın Türkleşmesi devam eder. Karakoyunlular devrinde Türkmenler Sürmeli çukurunda ve Revan bölgesinde nüfusun ekseriyetini oluşturur. Karakoyunluların büyük bir kısmını teşkil eden en kalabalık oymaklardan birisini de Sadlu çukurunda mesken kurarlar. Karakoyunlu ahâlisinden Alpavut oymağının bir kısmı da Safeviler devrinde Sad çukuruna yerleşmiştir.

Azerîlerin Sürmeli çukurunun dışında çok yoğun olarak buldukları bölgelerden birisi de Arpaçay kazasıdır. Bu kazanın Başgedikler bucağının birçok köyü de Azerîlerden oluşmaktadır. Bunun yanında Kars'a bağlı bazı köylerde Azerîler meskun bulunmaktadır.⁶ Aynı zamanda, Erzurum ağızlarının da Azerî-Türkmen karışımı olduğunu Balhasanoğlu, Kilis ve Besmi ağızlarının özelliklerini ele aldığı çalışmada belirtmektedir. Erzurum ağızlarının özelliklerini sıralarken k sesinin kelimelerin başında ğ sonunda da ħ şeklinde geldiğini belirtmektedir. almaq-alma gibi. Şahıs zamirlerinde yaklaşma halleri de şu şekilde gelmektedir: bege, sege ya da "behen, sehen ohan". Geçmiş zaman çekimi Azerî ağızlarına benzer şekilde yapılır: gelmişem, gelmişsen, gelmiş, gelmişek, gelmişsez, gelmişler.⁷

Kafkaslarda ve dünyanın farklı bölgelerinde farklı ağız özellikleriyle konuşulan Azerbaycan Türkçesi, bugünkü Azerbaycan topraklarında da dört farklı ağızda ele alınmaktadır. Azerbaycan ağızlarının tasnifinde coğrafi konumun önemli rol oynadığı görülmektedir. Azerbaycan'da ağızlar, şu dört grupta ele alınmaktadır:

1. Doğu grubu: Bu gruba, Guba, Bakü, Şamahı, Mugan ve Lenkeran ağızları girmektedir. Bakü ağızı bu grupta yer alan en önemli ağızlardan olup bütün Abşeron yarımadasına yayılmıştır. Kuzey taraftan Hızı, batı taraftan Şamahı, güney-batı yönünden Ali Bayramlı rayonu, kuzey, doğu ve güney yönünden

de Hazar denizi ile çevrilmiştir.⁸ Guba ağzı bu gruptaki diğer ağzların özelliklerini taşıırken kendisine has vasıflara mâliktir.⁹

2. Batı grubu: Bu grubun içerisinde, Karabağ, Kazak, Gence ve Ayrım ağzları bulunmaktadır.
3. Kuzey grubu: Bu grupta, Nuha, Zakatala ve Gah ağzları yer almaktadır.
4. Güney grubu: Bu grupta ise, Nahcivan, Ordubad, Tebriz ve Yerevan ağzları ele alınmaktadır.¹⁰

Azerbaycan'da ağzlar üzerine ilk tedkikler, 1839 yılında Mirza Kazımbey'in Kazan Üniversitesi'nde hazırladığı "*Gramatika Turetsko-Tatarskogo Yazıka*" adlı çalışmayla başlar. Eserde Guba ve Derbent ağzı ele alınır, bu ağzlardaki şimdiki zaman ekleri üzerinde durulur. Kazımbey, Derbent ağzı ile Azerbaycan Türkçesi edebi dilini karşılaştırır.

Buna mütakip Alman araştırmacı Karl Fol'un, 1903 ve 1904 yıllarında Almanya'da yayımlanan "Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprache" adlı dergide iki makale kaleme alır. Bu çalışmalarda, Güney Azerbaycan, özellikle Tebriz ve çevresindeki ağzlar ele alınır.¹¹

Ağz çalışmaları, Doğu grubundaki ağzlarının araştırılmasıyla devam eder. Bu grupta yer alan Abşeron ağzı ilk defa araştırılan ağzlardan birisidir. N.İ. Aşmarin, 1920'li yıllarda Abşeron ağzları üzerinde derlemeler yapar.

Azerbaycan'da ağız çalışmaları üzerine yapılan kapsamlı çalışmalar, Sovyetler Birliği döneminde başlamıştır. Aşmarin'den sonra 1930'a kadar farklı ağzlardan kelime derleme faaliyeti başlar. Bu süreç içerisinde altmış bine yakın kelime derlenir. Derlenen kelimeler "Azerbaycan Türk Halk Şiveleri Lügati"nde bir araya getirilir. İlk cildi, A maddesi, 1930'da, B maddesi 1931'de hazırlanır. 1932 yılından itibaren Azerbaycan ağzları birçok araştırmacı tarafından tercih edilen çalışma sahası olur.¹² Bakü ağzları üzerine araştırma yapan Şiraliyev, Abşeron yarımadasındaki ağzları iki gruba ayırmıştır. Birinci gruba İçerişehir, Bayır, Keşle, Emircan, Bilgeh, Hövsan, Türkan, Merdekan, Şağan bu ağzlar Batı Abşeron içerisinde ele alınır. İkinci grupta ise Novhanı, Corat, Hökmalı, Güzdek, Kobu ağzları yer almaktadır. Şiraliyev'den sonra 1952 yılında A.H. Veliyev, Bakü ağzının Batı Abşeron ağzlarını ele almıştır.¹³

İlimler Akademisi bünyesinde yürütülen çalışmalar farklı yıllarda yapılan çalışmalarla devam eder, 1933 yılında Şamahı, 1934 yılında Guba, 1935 yılında da Zagatala ve Gah ağzları ele alınır.

Bu çalışmaların seyri, 1945 yılında İlimler Akademisi bünyesinde Dilcilik Enstitüsü kurulmasıyla birlikte farklı bir boyut kazanır. Sözü edilen tarihten itibaren bu alanda yapılan çalışmalar hız kazanır. Bu süreçle birlikte ağız çalışmaları daha planlı şekilde ele alınır. 1945 yılında Zakatala, Gah ağzları, 1946'da Sabirabad, 1947'de Eli Bayramlı, 1948'de Saylan, 1949' Puşkin, 1950'de Ordubad, Çulfa, 1951 yılında Noraşen, 1953'de Şahbuz, 1954'de Nahcivan, 1956 yılında Ağstafa, 1957 yılında Tovuz Kazah ve 1958'de Borçalı bölgelerinde, M.Ş. Şiraliyev, R. Rustemov, K. Ramazanov, B. İbrahimov, T. Hemzeyev, R. Suleymanov, M. İsmailov, R. Kerimov, G. Hesenov, A. Aslanov, H. Bayramov, E. Elibeyzade, A. Veliyev, Z. Tagızade ve E. Mustafayev ağız çalışmalarında bulunurlar ve bu bölgelerden birçok materyal toplanır.

Azerbaycan İlimler Enstitüsü'nün yapmış olduğu çalışmalara Azerbaycan Devlet Üniversitesi de katılır. Devlet Üniversitesi'nin katkılarıyla 1947 yılında Şamahı, Aksu, İsmaili, 1948 yılında Mereze, 1949–1957 yılları arasında Göyçay ağzları araştırılır.

Bunun yanında, Azerbaycan İlimler Akademisi'nde ve Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde bazı bölgelerin ağızları tez konusu olarak ele alınır. M.Ş. Şiraliyev, 1938–1940 yılları arasında Bakü, R. Rustemov 1947–1948 yıllarında Guba, B. İbrahimov 1947–1948 yıllarında Mereze bölgesi, İ Hacıyev İsmaili, 1949–1950 yıllarında A. Veliyev Abşeron yarımadası, A. Hüseyinov Vartaşen bölgesi, P. Ağayev Ağdam, H. Ceferov Tovuz bölgesi, K. Ramazanov Salyan ağızlarını ele alırken, T. Hemzeyev Ordubad, M. İsmailov 1955–1956 yıllarında Nuha, F. Zeynelov ve E. Azizov da 1971 yılında Arpaçay ağızlarını incelemiştir.

Ayrıca M.Ş. Şiraliyev, "Azerbaycan Dilinin Diyalektolojisinin Esasları" adlı eseri hazırlamak için 1939 yılında Şuşa ve çevresindeki köylerden, 1941–1942 yılları arasında Nahcivan ve köylerinden, 1943 yılında da Gence bölgesinden derlemeler yapar.¹⁴ 1955 yılında Şiraliyev, Rustemov, Ramazanov, İbrahimov ve İslamov Nahcivan grubu ağızları üzerine araştırmalar yapar. Nahcivan grubu ağızları ele alınmadan önce araştırmacılar bu yörenin ağız özellikleriyle ilgili çeşitli derlemeler yapmıştır. 1949 yılında "Azerbaycan SSR İlimler Akademisi Haberleri"nde Şiraliyev'in "Nahcivan diyalekti" başlığı altında çalışması yayımlanır. 1953 yılında "Azerbaycan SSR İlimler Akademisinin Haberleri"nde Hemzeyev'in "Ordubat Rayonu Şivelerinin Fonetik Hususiyetleri" adlı makalesi kaleme alınır. Yine 1953 yılında "Edebiyat ve Dil Enstitüsünün Eserleri"nde Ramazanov'un "Horaşin Rayonu Şivelerinin Bazı Karakteristik Hususiyetleri Hakkında" makalesi yayımlanır. Süleymanov'un "Ordubat ve Culha Rayonu Şivelerinin Leksik Hususiyetleri" adlı çalışması 1957 yılında "Edebiyat ve Dil Enstitüsünün Eserleri"nde gün yüzüne çıkar.¹⁵ Tövfiq Hacıyev de Batı grubu ağızları içerisinde yer alan Cebrayıl ağızlarını 1976 yılında ele alır.¹⁶

Bu çalışmaların yanında, Azerbaycan Dilcilik Enstitüsü'nün, 1958 hazırlamaya başladığı ve 17 yıl süren bir çalışma sonucunda ilim âlemine sunulan "Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Atlası" bu alanda yapılan en önemli çalışmalardandır. Atlasın hazırlanmasına önce Azerbaycan ağızlarından, Doğu grubu ele alınır. Doğu grubu ağızlarının ilk defa hazırlanmasının sebebi bu bölgedeki ağızların diğer ağızlara nazaran daha çok tedkik edilmiş olmasıdır. Doğu grubu ağızlarından 235 farklı yerleşim yerinden malzeme toplanır. Bu bölüm, 1965 yılında elli harita içeren bir çalışma olarak tamamlanır.

Ağız haritalarının hazırlanmasında Rusya'da, Ukrayna'da, Belerus'ta, Romanya'da hazırlanan diyalektoloji atlaslarından faydalanılır. 1966 yılından itibaren bütün bölgelerde derleme faaliyetleri devam ettirilir. Azerbaycan'ın 500 yerleşim yerinden derleme yapılır. Her şehirden ortalama olarak 7, 8 köy, bazı şehirlerde de 10, 12 köy ağız çalışması için seçilir. Derleme sırasında köylerin coğrafi konumları da göz önünde bulundurulur. Köylerin birbirine olan uzaklığı 10, 15 km olarak belirlenir. Bazen sözü edilen uzaklık coğrafi faktörlere göre değişiklik arz eder. Çalışmanın tamamı göz önüne alındığında haritalarda 409 yerleşim yerinden derleme yapılmıştır. Diyalektoloji atlasının hazırlanmasında üç merhale söz konusudur:

1. Dil malzemelerinin toplanması ve haritaların hazırlanması için sözü edilen materyallerin işlenmesi,
2. Haritaların hazırlanması,
3. Haritaların şerh edilmesi.

Harita hazırlanırken farklı farklı işaretler kullanılmıştır. Bölgeler renkli dairelerle birbirinden ayrılmıştır. Sözü edilen çalışmalar, M.Ş. Şiraliyev, M.İ. İsmailov, K.T. Ramazanov, T. B. Hamzayev, S.M. Behbudov, E. G. Ağayev, Z. E. Hıciyev, R. E Kerimov ve E.İ. Kerimov tarafından yapılmıştır. Ağız atlasında toplam 128 harita bulunmaktadır.¹⁷

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan ağızları üzerine inceleme yapan merkez, Azerbaycan SSR İlimler Akademisinin Nizami adına Edebiyat ve Dil Enstitüsüdür. Burada Azerbaycan ağızları üç istikamette ele alınmaktadır:

1. Azerbaycan ağızları üzerine monografik araştırmalar: Bu çalışmalar 1956 yılında K. Ramazanov tarafından hazırlanan "Azerbaycan Dili Diyalekt ve Şivelerinin Monografik Tedkikine Aid Program" adlı eser örnek alınarak yapılır,
2. Azerbaycan ağızları dilcilik coğrafyası esasında öğrenilmesi: Bu alandaki araştırmalar, M. Şiraliyev ve R. Rüstemov tarafından 1958 yılında birlikte hazırlanan "Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Atlasının Tertibi İçin Toplanan Materyalların Programı" adlı eser kılavuz olarak kabul edilmiştir. Bu tarihlerde Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Atlasının materyalleri toplanılır,
3. Azerbaycan Türkçesi ağız sözlüklerinin hazırlanması.¹⁸

Azerbaycan ağızları sözü edilen çalışmalarla ele alınır. Bir dilin ana kaynağını teşkil eden ağızlar, söz varlığı yönünden zenginlik göstermesi yanında diğer ağızlarla da farklılık arz etmektedir. Dört grupta ele alınan Azerbaycan ağızları, ele alındığında başlıca şu hususiyetler ortaya çıkar:

Doğu Grubu Ağızlarının Genel Özellikleri:

1. "y" sesinin tesiriyle "a" sesinin darlaştığı görülür: *geyçi, geysi, geymag* gibi.
2. Kelimenin birinci hecesinde dudak ünsüzleinden sonra "a" sesinin yerini "o" sesi gelir: *boba, boça, bormağ, popağ* vb.
3. Kelimenin ilk hecesinde "o" sesinin yerine "u"; "ö" sesinin yerine de "ü" ünlüsünün geldiği görülür: *guşun, dudağ, üküz, çürek, güdeg, urda, una* vb.
4. Sağır ñ sesi Doğu grubu ağızlarında bulunmaz.
5. Kelime sonunda sedalı seslerin bulunması dikkat çekmektedir: *boşgab, səmed, yarpağ, çöreg* vb.
6. Kelime ortasında g sesinin yaygınlaşması söz konusudur: *dügi, igdə, dügmə, degman, igid, sögüd* vb.
7. Kelime sonunda ve ortasında "v" sesi yerini muhafaza etmez: *oçi, doşan, bizoo, oxloo* vb.
8. Ünlü uyumunun birçok kelimedede bozulduğu görülür: *ayi, geytan, garaçi, başi, bağdaki, lampiyə, altınçi, oxidi, aleçeg, başdiyə, aleydim, yazəmmədi* gibi.
9. Eklerin çoğu zaman iki farklı şekilde gelmesi söz onusudur: *gelibu-gelibdü, yatdux-yatdüh, əkdün-əkdüz* gibi.
10. Şimdiki zaman eki Kıpçak Türkçesi'ne benzemesi dikkat çekmektedir: *yazadu* "yazır", *gededü* "gedir".

11. Kesin olmayan gelecek zaman olumsuzunda I. şahısta –man, mən; II. şahısta –mar, -mər eklerini gelmektedir: *almanam, gəlmənəm, amanıg, gəlmənig, qaçmarsan, demərsən, almarsuz, gəlmərsüz* gibi.
12. Özellikler de Guba ağızlarında –uban, -übən, -ubanı, -übəni, -ibannarı, übənnəri, -ubannarı, -übənnəri zarf-fiil eklerinin kullanılması dikkat çekmektedir: *gidübən, bürübən, işdiyübəni, gışgırubannarı, gidibənnəri, oxyubannarı, diyibənnəri* vb.
13. Doğu grubu ağızlarına has kelimelere de şu örnekleri göstermek mümkündür: *tuğ*, "bayrak", *xaj* "sakin hava", *şoğgumağ* "oyundan kaçmak", *xır* "bahçe", *becid* "çabuk, tez", *həri* "bəli", *ğənbər* "çay taşı", *masğura* "küçük kasa", *əbə* "küçük çocuk", *əbəci* "mama", *uruğ*, *coğacom* "nesil", *toğay* "orman", *tabırğa* "göçmen", *kürdi* "susuz sıcak yer", *şətəl* "yün çorap", *gəyci* "hasis", *işiliğ* "pencere".¹⁹

Batı Grubu Ağızlarının Genel Özellikleri:

Batı grubu ağızları fonetik yönden birbirlerine çok benzemektedir. Bu grupta yer alan ağızlar kullanılan kelimeler yönüyledir. Bunların yanında diğer ağızlarla Batı grubu ağızları karşılaştırılırsa Batı grubu ağızlarının özellikleri Oğuz grubundaki Türk lehçelerinin özelliklerini taşıdıkları görülmektedir:

1. Sağır ñ sesi Batı grubu ağızlarında oldukça yaygındır: *dəmərsəñ, öyüñ, çıxardıñ, üzüñü, oña, yeyiñ* gibi.
2. Yuvarlaşma hadisesi Batı grubu ağızlarında karakteristik bir özellik olarak görülmektedir. Edebi dilden farklı olarak Batı grubu ağızlarında ikinci ve üçüncü hecelerde de yuvarlak ünlülerin (o, ö) gelmesi söz konusudur: *suloyjoyux, döylör, üydörux*; *tutor* gibi.
3. Batı grubu ağızlarında Azerbaycan'ın diğer ağızlarından ve edebi dilden farklı olarak bazı kelimelerin başlarında "ı" sesi eklenir: *ılxı, ıldırım, ılx, ışıx* gibi.
4. Batı grubu ağızlarında kalınlaşma hadisesi önemli ses hadisesidir: *vatan, yanı, xavar, zeynaf, hasan, xarc, halak, vafat, sabr, heydar, tasdıx, ciyar, surat* vb.
5. Bu gruptaki ağızlarında kelime ortasında b-v ve c-j değişikliği oldukça yaygın şekilde görülmektedir: *bava, çovan, xavar, livas, divi, çivin, savax, şavalıt, baja, geje, baji, ajix* vb.
6. Batı gruptaki ağızlarda kelime başında b-p ve d-t değişikliği sık karşılaşılan ses hadiselerindedir: *piter, putax, pırğadır, pıçax, pişmiş, tux*; *tustax, tukan, tıfar/tufar* gibi.
7. Batı grubu ağızlarında birkaç kelime başında "g" sesi yerine "q" sesinin geldiği görülür: *qıp, qış, qıpıl/qıfil, qanun* vb.
8. Bu grupta yer alan ağızlarda bazı kelimelerin başındaki "d" sesinin yerine "ç" sesi gelir: *çiş, çiş, çüş* vb.
9. Bu gruptaki ağızlarda dikkat çeken ses hadiselerinden birisi de kelime sonunda ve kelime ortasında "v" sesinin yerine "y" sesinin gelmesidir: *doyşan, yoyşan, oy, öy, puxoy* gibi.

10. Batı grubu ağızlarında kelime başında bazı kelimelerde "y" ve "h" sesinin düştüğü görülür: *umax, uxu, umurux/umrux, uxarı/oxarı, umuru, umşax; örüllər, örümçex.; ülkür, ısgırux* vb.
11. Yine bu grupta yer alan ağızlarda "d" sesinin tesiriyle "x" sesinin "t" sesine döndüğü görülür: *artdan-arxdan, qaltdı-qalxdı, qortdı-qorxdı*.
12. Batı ağızlarında kelime ortasında ses türemesine rastlanmaktadır: *qorxumax, qırux-qırx, umuru, umurux* gibi.²⁰

Güney Grubu Ağızlarının Genel Özellikleri:

1. "ə" sesi Güney grubu ağızlarında daha açık telaffuz edilir: *əv, bənə, həylə* vb.
2. Bazı ünlülerin burundan teşekkül ettiği görülür: *cibiã, dädâ, əviñ, əli, közü* vb.
3. Kelimenin birinci hecesinde "a" sesinin yerine "ə" ünlüsü gelir: *gərə, gəyiş, gəmçi, əyax, nəzix.; gəçi* vb.
4. "e" ünlüsünün yerine bazı kelimelerde "ə" ünlüsünün geldiği görülür: *pənir, səvgi, nəft, dəyil, həybə, cəşmə, çəvir, vər* gibi.
5. "i" ünlüsünün yerine bazı kelimelerde "ü" ünlüsü alır: *şəkül, bülür, büldür* vb.
6. "o" sesinin yerine bazı kelimelerde "a" sesi alır: *av, davşan, yavşan, gəvırma, navrız, pilav, alav, çilav* gibi
7. "ö" sesinin yerini bazı kelimelerde "ə" ünlüsü alır: *əvlat, büləv, kösəv, bişəv* vb.
8. Kelime başında "ç" ünsüzünün yerine "ts" ünsüzü gelmektedir: *tsay, tsadır, tsaynix.; tsimirix:* gibi.
9. Bazı durumlarda eklerin ünlü uyumunu bozduğu görülür: *beşlix, əkinçilix, gəldixda, gəlmax, gedaçax, əliuz* gibi
10. Şimdiki zaman ekleri –ır, -ir, ur, -ür ekleri yanında –iy, -io, -iri eklerinin de gelmesi söz konusudur: *gəliy, gədio, seviri* gibi.
11. Bazı dudumlarda Gelecek zaman II. şahısta –acak, -əcək yerine –as, -əs ekleri gelmektedir: *tutassan, gələssən, oturassız, gələssiz* gibi.
12. Güney grubu ağızlarında kullanılan kelimelere ise şunları örnek verebiliriz: *ayama* "lakab", *yey* "iyi", *arğalı* "vahşi koç", *gamrax* "telaş", *gətiş* "kavurma, sonbaharda avruluş saklanan et", *mavrı* "kedi yavrusu", *oyma* "kadın elbisesi", *paraxlıx* "arı kovanlarının korunduğu yer", *xapan qalmaq* "kimsesiz kalmak", *şüvən* "sahipsiz", xudrı "boş", *yaxıngəş* "derin kap" gibi.

Kuzey Gurubu Ağızlarının Genel Özellikleri:

1. Kelimenin ilk hecesinde "ə" yerini "e" sesi alır: *eyləş, bey, deyirman, eliynən, derman, meza, dedə* gibi.
2. Sağır ñ ünsüzünün Kuzey grubu ağızlarında ortadan kalkar yerini ünlüler alır: *əliã, əli, didiz/didiz, balaãzı* gibi.
3. Bazı eklerin Güney grubu ağızlarında olduğu gibi ünlü uyumunu bozduğu görülür: *beşlix, yiyax, diyçağdı, oynamiyax* gibi.
4. Ödünç kelimelerde çoğu zaman "f" sesinin yerini "p" ünsüzü alır: *pərə, gıpıl, pəhlə, telpun, pundux, pənər* gibi.
5. I. ve II. şahıs zamirlerinin *mã, sã* şeklinde kullanıldığı görülür.

6. Duyulan geçmiş zaman III. Tekil şahısta –ıf, -if ve –ıtdı, itdi ekleri gelir: *qaçıf/qaçıtıdı, gəzif/gəzıtıdı* gibi.
7. Bazı zamanlarda şimdiki zamanın eski şekilleri görülür: *kələ turur, baxa turur* gibi.
8. Belirtisiz isim tamlamalarında bazen tamlanan iyelik eki almadan kullanılır: *baş ağrı, ayaq qab, menin göz* gibi.
9. "ya.....ya" karşılaştırma edatı olumsuzluk anlamında kullanılır: *ya yazır, ya oxuyur* "ne yazıyor ne de okuyor".
10. Kuzey grubu ağızlarına has kelimeler ise şunlardır: *tabun, şaqqa* "aile, akraba", *şəhrə* "mahalle", *qarqundə* "mısır", *quştuqur* "pehlivan", *yassar* "tenbel", *palankəş* "süzgeç", *tosar* "yağ eritmeye yarayan kap", *ataqar* "orman" gibi.²¹

Azerbaycan ağızları, yukarıda da görüldüğü gibi, bölgelere göre gerek ses, gerek şekil gerekse mana bakımından farklılıklar göstermektedir. Ağızların araştırılıp ayrıntılı olarak ortaya konması bir²² dilin söz varlığının tespit edilmesi açısından önem arz etmektedir. Aynı zamanda Batı Türkçesi içerisinde ele alınan Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi'nin ağızları karşılaştırıldığında birçok unsurun birbirine benzediği görülecektir. Ortak dilin tartışıldığı günümüzde her iki Türkçe'nin ağızlarındaki ortak kelimelerin ortaya konulması ve edebi dile kazandırılması anlaşma açısından katkı sağlayacaktır. Bunun yanında, Azerbaycan ağızları, fonetik ve morfolojik özelliklerinden de görüldüğü gibi, Türkiye'deki bazı ağızlarla paralellik arz etmektedir.

KAYNAKLAR:

- ¹ Fuat Bozkurt, *Türk Dili*, Cem Yayınları, İstanbul 1992, s. 208.
- ² M. Fuat Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları II*, İstanbul 1989, s. 14.
- ³ Ş. Mazanyev, "Literaturnoye Mnogoyazyçeniye Dagestane" Musulmanskaya Sivilizatsiya, Şubat 1995, N. 2, s. 235.
- ⁴ R. Ş., Ramazanov, *Kratkiye Oçerki İstorii Kulturi Drevnego Aula*, Mahaçkala 1990, s. 25.
- ⁵ M.Ş., Şiraliyev, *Dialekti i Gavoru Azerbaycanskogo Yazıka*, Bakı 1983, s. 4.
- ⁶ A. Bican Ercilasun, *Kars İli Ağızları*, Ankara 1983, s. 47.
- ⁷ Efrasiyab Gemalmaz, *Erzurum Ağızları*, Ankara 1995, s. 29.
- ⁸ M. Ş. Şiraliyev, *Bakı Dialekti*, Bakı 1957, s. 7.
- ⁹ R. A. Rustemov, *Guba Dialekti*, Bakı 1961, s. 10.
- ¹⁰ M.Ş., Şiraliyev, *Azerbaycan Dialektologiyası*, Bakı 1943, s. 17
- ¹¹ M.Ş., Şiraliyev, *Azerbaycan Dilinin Nahçıvan Grubu Dialekt ve Şiveleri*, s. 14.
- ¹² M., Şiraliyev, *Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları*, Bakı 1967, s. 14.
- ¹³ Gülhanım Veliyeva, *Şerki Abşeron Şivelerinin Leksikası*, Bakı 2001, s. 6.
- ¹⁴ M.Ş. Şiraliyev, *Dialekti i Gavoru Azerbaycanskogo Yazıka*, s. 10–13.
- ¹⁵ M. Ş. Şiraliyev, *Nahçıvan MSSR-in Dialekt ve Şiveleri*, Bakı 1962, s. 7.
- ¹⁶ Erdal Karaman, *Karabağ Ağızları*, Basılmamış Doktora Tezi, s. 149.
- ¹⁷ *Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası*, Bakı 1990
- ¹⁸ M. Şiraliyev, *Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları*, s. 16.
- ¹⁹ M. Şiraliyev, *Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları*, s. 18.
- ²⁰ R. Rüstemov, M. Ş. Şiraliyev, *Azerbaycan Dilinin Garb Grubu Dialekt ve Şiveleri*, Bakı 1967, s. 6.
- ²¹ M. Şiraliyev, *Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları*, s. 20.